

Crteriologie

Weer op zoek naar richtingaanwijzers in civilisatieprocessen

Toen de vraag naar de richting in civilisatieprocessen voor het eerst in vrij brede kring werd besproken - in de jaren zestig en zeventig - kwam die vraag vooral voort uit bezorgdheid omtrent de 'expressieve revolutie' (een term van Talcott Parsons) en de daarin gegroeide 'losheid van zeden'. Was het civilisatieproces van richting veranderd? Een belangrijk punt waarop de discussie destijds vastliep was de gedachte dat een toef of afname van zelfbeheersingen het voornaamste, zo niet het enige criterium was op grond waarvan die vraag beantwoord zou moeten worden.

De belangstelling voor de richting van civilisatieprocessen is in de jaren negentig opnieuw opgebloeid, dit keer door belangrijke verschuivingen in de mondiale verhoudingen: de spanningen en conflicten rond het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië. Vooral de daarmee gepaard gaande uitbarstingen van geweld en allerlei nieuwe onzekerheden in de internationale verhoudingen hebben de vraag naar de richting van civilisatieprocessen opnieuw actueel gemaakt. Staatsdesintegratie en decivilisering zijn nu de sleutelbegrippen. En opnieuw doen zich, althans in Nederland, dezelfde en soortgelijke misverstanden voor als in de jaren zestig en zeventig. Zo geven sommige auteurs in hun bijdrage aan een in 1995 verschenen themanummer over de civilisatietheorie van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* te kennen dat de richting van civilisatieprocessen volgens Elias (dat wil zeggen, volgens zijn civilisatietheorie) kan worden bepaald aan de hand van de vraag of de zelfbeheersing meer of minder omvattend, gedifferentieerd, gelijkmatig verdeeld en stabiel is geworden (Spier 1995, Wilterdink 1995). Deze criteria achten zij niet toereikend.

De polemiek uit de jaren zeventig heeft er dus in geresulteerd dat het ene criterium - toename of afname van zelfbeheersingen - inmiddels is genuanceerd en gedifferentieerd, maar de gedachte dat zelfbeheersing het criterium is ter bepaling van de richting van civilisatieprocessen leeft kennelijk nog steeds. Op grond van het misverstand dat Elias civilisatieprocessen alleen 'in gang zag wanneer de toename van de zelfbeheersing meer omvattend werd, gelijkmatiger verdeeld raakte over alle soor-

ten van relaties en stabiel werd' (299), constateert Fred Spier zelfs een 'belangrijk' verschil tussen Goudsblom's visie van beschavingsprocessen en die van Elias. Ter adstructie biedt hij twee verwijzingen naar Elias. De ene betreft een brief waarin Elias ingaat op sommige problemen rond het criterium van de beheersingen. De conclusie dat er geen andere zijn valt daaruit niet te trekken. De andere verwijzing betreft de opening van de paragraaf 'de maatschappelijke dwang tot zelfdwang' uit *Het civilisatieproces*. Ook daar blijkt niet wat Spier en Wilterdink geloven, haast integendeel. Elias polemiseert er tegen de opvatting dat het civilisatieproces een produkt van de menselijke 'ratio' zou zijn, en in de passage waarin het steeds alzijdiger, gelijkmatiger en stabiel worden van de zelfbeheersing wordt genoemd, komen ook andere 'criteria' voor:

Eerder in dit boek is uitvoeriger getoond hoe bijvoorbeeld van zeer uiteenlopende kanten dwangen van anderen omgevormd werden tot zelfdwangen, hoe menselijke verrichtingen in steeds meer gedifferentieerde vorm verdrongen werden achter de coulissen van het maatschappelijk leven en beladen werden met gevoelens van schaamte, hoe de regulering van het hele drift- en gevoelsleven door een duurzame zelfcontrole steeds alzijdiger, gelijkmatiger en stabiel werd. Dit alles kan beslist niet teruggevoerd worden op een rationeel idee...

Behalve de in deze zinnen verpakte criteria worden volgens mij ook de volgende door Elias als zodanig gebruikt: de reikwijdte van tussenmenselijke identificaties, psychologisering en rationalisering, de afname van contrasten en toename van variaties en het denken en plannen op langere termijn. In zijn *Ontwerp van een civilisatietheorie* zijn bijna al deze criteria min of meer te herkennen in de titels van de afzonderlijke paragrafen; als daar 'pacificatie' en 'uitbreiding van identificaties' aan toegevoegd zouden worden (bijvoorbeeld als toevoeging aan 'de verhoofding van de krijgers') dan zouden we daar in één oogopslag een soort minimumpakket van criteria aantreffen. Ik heb geen plaats in het werk van Elias gevonden waaruit zou blijken dat die beheersingen tot het enige of zelfs maar tot voornaamste criterium wordt verheven. Dat is, lijkt mij, in de (Amsterdamse) discussie gebeurd.

Volgens Elias (volgens mij) kunnen civilisatieprocessen - veranderingen 'van het menselijk gedrag en beleven in een heel bepaalde richting' - slechts worden vastgesteld in onderzoek naar de samenhang tussen veranderingen in de structuur van menselijke relaties en veranderingen in de persoonlijkheidsstructuur; als 'criteria' fungeren daarbij alle hierboven genoemde deelontwikkelingen in gedrag en ervaring. En zelfs dat is niet genoeg. Omdat uitspraken over een richting gebaseerd zijn op samenhangen in het geheel van psychische en sociale processen, kunnen

de criteria die in dergelijk onderzoek worden gebruikt niet beperkt blijven tot psychische processen alleen. Zoals ik in de paragraaf 'criteria ter bepaling van de richting van civilisatieprocessen' in mijn *Van minnen en sterven* nader heb uitgewerkt zullen ze zowel betrekking moeten hebben op het dominante regime van emoties als op het dominante regime van macht.¹ Dit bracht Jacqueline van Duin in haar bespreking van dat boek tot de verzuchting 'maar wie slaagt erin om de genoemde criteria allemaal in de gaten te houden en vast te stellen of ze al dan niet opgaan?' (Van Duin 1991, 301). Inderdaad, deze processen vormen een complex geheel en elk afzonderlijk deelproces zit als het ware met weerhaken vast in een warwinkel van samenhangen; je kunt er niet één los trekken zonder winkelhaken (vgl. Goudsblom 1976, 9). Maar wanneer alleen zelfbeheersing moet dienen om civilisatieprocessen te volgen en vast te stellen, dan worden die begrippen 'civilisatie en decivilisering' nodeloos problematisch, veel problematischer dan ze toch al zijn.

Ook een ander oud misverstand valt in het recente themanummer over de civilisatietheorie te bespeuren: het presenteren van voorbeelden die moeten dienen ter illustratie van de moeilijkheden of onmogelijkheden bij het hanteren van de criteria. Die voorbeelden zijn doorgaans momentopnamen, hetgeen wil zeggen dat ze niet of nauwelijks worden geplaatst in een breder kader van langere-termijn veranderingen in de regimes van macht en emoties. Zo wijst Fred Spier in het themanummer op de moeilijkheid om de concentratiekampen onder Hitler 'te analyseren in termen van beschaving en decivilisatie'. Op de constatering dat het hier ging om een 'ingewikkeld samenspel van civiliserende en deciviliserende tendensen' volgt de conclusie dat het onmogelijk is 'het proces in zijn geheel eenduidig te benoemen in termen van beschaving, decivilisatie of zelfs barbarisering'. Civiliserende en deciviliserende tendensen zullen er steeds zijn, en het gaat er dan ook niet om het proces 'eenduidig te benoemen', maar om de dominante richting ervan te bepalen. Spier schrijft vervolgens:

Deze afwegingsproblemen komen tot op zekere hoogte ook naar voren in de periode die Elias heeft bestudeerd. Terwijl de Franse hofsamenleving van de achttiende eeuw allerlei vormen van verfijnde gedragsvormen cultiveerde, waren oorlog en andere vormen van geweld tussen Europese samenlevingen schering en inslag, misschien juist mede wel vanwege de toegenomen macht van de Franse staat als geheel (318).

Hier worden ter illustratie van de 'afwegingsproblemen' niet alleen verschillende niveaus van integratie en fasen van ontwikkeling dooreen ge-

haald en als het ware tegen elkaar uitgespeeld, maar ook worden allerlei vormen van geweld, binnen staten en tussen staten, berekenend georganiseerde gewelddaden en impulsieve uitbarsingen, op één hoop gegooid. Daarmee worden ze inderdaad onontwarbaar ingewikkeld. Bovendien wordt op deze manier de indruk gewekt dat de criteria voor elke aparte verandering op welk integratieniveau dan ook een vrij absoluut uitsluitend zouden moeten geven. Daarin schuilt weer de suggestie dat het ideaal van wetenschap een mechanistisch soort van theorie is, een theorie met vaste, wetmatig samenhangende criteria. Op die manier kan de vraag welke ontwikkelingen dominant zijn alleen maar verwarring brengen. Het antwoord erop hangt immers sterk af van de termijn, de omvang en het integratieniveau van het netwerk van interdependenties waarvoor de vraag geldt. Duidelijkheid daarover is cruciaal omdat ook deze vraag zich niet louter theoretisch laat beantwoorden, als het ware onafhankelijk van de empirisch waargenomen veranderingen. Wie het blikveld beperkt tot de Tweede Wereldoorlog kan met sommige critici van de civilisatietheorie inderdaad concluderen dat de stelling over de richting van civilisatieprocessen al was ontkracht door de barbarij van die periode. Echter, die oorlog is inmiddels een halve eeuw geleden en alleen al daarom te beschouwen als een tijdelijke golf van decivilisering die de richting op langere termijn niet of nauwelijks heeft aangetast. Het Europese (en mondiale) proces van differentiatie en integratie is op langere termijn bezien in dezelfde richting verlopen. Vanuit eenzelfde perspectief kunnen de ontwikkelingen naar de Europese Unie worden bezien als een voortzetting van ditzelfde integratieproces van nationale staten binnen Europa. De nationale staten in Europa zijn weliswaar, 'so könnte man sagen, in Kriegen und für Kriege geboren' (Elias 1987, 277), maar een oorlog binnen Europa, vooral tussen de landen van West Europa, zou tegenwoordig niettemin door veel Europeanen als haast een burgeroorlog worden ervaren. En wat tegenwoordig globalisering of mondialisering wordt genoemd verwijst naar het integratieproces van nationale staten binnen een mondiaal netwerk.

In zijn oratie heeft Nico Wilterdink (1993) erop gewezen dat de commerciële en financiële netwerken door uitbreiding op mondiale schaal minder direct afhankelijk zijn geworden van het regime van nationale staten. Op het integratieniveau van de nationale staat verschoof de machtsverhouding tussen (de organisaties van) politici, werkgevers en werknemers in het voordeel van werkgevers. Op dit niveau gingen de mondiale veranderingen in een aantal opzichten gepaard met een vergroting van de onderlinge machtsverschillen. Op de nieuwe, mondiale niveaus van integratie is de onderlinge vervlechting juist gepaard gegaan

met een versterking van onderlinge afhankelijkheid en - wellicht - een vermindering van onderlinge machtsverschillen. Deze verschillende bewegingen op verschillende niveaus van integratie verlopen analoog aan die welke gepaard zijn gegaan met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Ook daar is de uitbreiding van interdependenties via statelijke verzorgingsarrangementen samengegaan met een vermindering van onderlinge afhankelijkheid op het niveau van familie en gezin. Vooral op deze lagere niveaus van integratie hebben zich, door de partiële verzwakking van de afzonderlijke regimes van staten en gezinnen, spanningen en conflicten voorgedaan, die deciviliserende tendensen hebben versterkt. Deze verschillende bewegingen op verschillende niveaus van integratie tonen aan dat het niet gaat om simpele wetmatige verbanden die als een eenvoudige meetlat langs vastgestelde veranderingen gelegd kunnen worden.

Of de processen van decivilisering die zich in de loop van een voortgaand mondiaal integratieproces kunnen voltrekken op langere termijn eveneens tijdelijke deelprocessen zullen zijn, valt niet te voorspellen. Wel lijkt het waarschijnlijk - calamiteiten zoals een atoomoorlog daargelaten - dat een steeds hechter en kwetsbaarder mondiaal vlechtwerk van instituties en staten meer kansen biedt aan zich industrialiserende landen om een groter aandeel in de mondiale koek te verwerven: een 'sterkere binding van de bovenlaag, sterkere druk van onderaf' op mondiale schaal. In elk geval mag worden verwacht dat de interne en externe druk in die richting zal toenemen, tegelijk met de daaraan inherente spanningen en conflicten. Zolang de mondiale vervlechting toeneemt, zijn die conflicten te interpreteren als integratieconflicten. In dit perspectief is ook de Tweede Wereldoorlog grotendeels een integratieconflict, een bijzonder gewelddadig moment in een integratieproces, vooral dat van Duitsland binnen Europa. Ook het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië is gepaard gegaan met vele uitbarstingen van geweld, maar met een wijde blik is de val van 'de muur' en van 'het ijzeren gordijn' toch voornamelijk te zien als een integratieproces, als een integratie van staten in een wereldeconomie en een wereldpolitiek (vgl. Zwaan 1996).

De (te verwachten) conflicten rond de integratie van de 'massa' van de Midden- en Oost-Europese volkeren binnen hun nationale staten, vooral van het Russische volk binnen Rusland, en rond de integratie van de Midden- en Oost-Europese staten, met name Rusland, binnen Europa als geheel zullen hoogstwaarschijnlijk met gevaarlijke en soms ook gewelddadige conflicten gepaard gaan. Inderdaad, net als in het integratieproces van Duitsland binnen Europa, zo kan ook het integratieproces van nationale staten in een mondiaal netwerk zich in een golf van de-

civilisering voltrekken. Het is zelfs de vraag of die golf wel tijdelijk zal zijn. En ook op de twee andere integratieniveaus, dat van een verdere integratie van lagere sociale klassen binnen staten en van 'lagere' emoties binnen de persoonlijkheid, kunnen zich gewelddadige integratieconflicten voordoen. Te zamen kunnen deze soort van spanningen en conflicten zelfs een hoogst explosief mengsel opleveren. Op dit moment valt daar echter nog niet meer over te zeggen dan dat er vooralsnog geen aanwijzingen zijn dat - mondiaal gezien - civilisatieprocessen van richting zouden zijn veranderd. Tot nu toe beperken integratieconflicten zich tot een naar plaats en tijd beperkte omvang. Zo bestaat dus de kans dat integratieprocessen zich verder doorzetten en tot een vermindering van de machtsverschillen tussen rijke en arme landen zullen leiden, tot processen van mondiale democratisering en informalisering.

Noot

1. Een vitaal deel van de studie van civilisatieprocessen is de socio- en psychogene van verschillende vormen en gradaties van conflictbeheersing, met name het verband tussen de ontwikkeling van patronen van sociale controle en van zelfcontrole. Vooral hieraan kan de civilisatietheorie algemene toepasbaarheid oftewel universele reikwijdte ontleen.

Literatuur

- Jacqueline van Duin (1991), 'Civilisatietheorie en de moderne tijd', *Psychologie en Maatschappij* 56, 300-303.
- Norbert Elias & John L. Scotson (1976), *De gevestigden en de buitenstaanders*, Spectrum, Utrecht.
- Norbert Elias (1987), *Die Gesellschaft der Individuen*, Herausgeben von Michael Schröter, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- J. Goudsblom (1976), *Pasmunt*, Querido, Amsterdam.
- Fred Spier (1995), 'Norbert Elias' theorie van civilisatieprocessen opnieuw ter discussie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22/2 (oktober 1995), 297-323.
- Nico Wilterdink (1993), *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*, Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Nico Wilterdink (1995), 'Civilisatie en cultuur opnieuw bezien', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22/2 (oktober), 350-367.
- Cas Wouters (1996), 'Hoe vreemd zijn ons onze superioriteitsgevoelens?' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23/2 (oktober), 366-377.
- Ton Zwaan (1996), 'Staatsdesintegratie, geweld en decivilisering' in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23/3 (december 1996), 425-453.